

OTİZM SPEKTRUMUNUN KLİNİK ÖZELLİKLERİ

Yetişkinlerde otizm spektrumunun ayrıntılarından önce, başta bir çocukluk tanısı olarak bilinen bu tanının genel klinik görünümünü ve psikopatolojisini tarif edeceğiz.

3.1. TEMEL BELİRTİLER VE PSİKOPATOLOJİ

Güncel tanımında otizm spektrumunun belirtileri iki kümede toplanır. Kitap boyunca bu ayrıma mümkün olduğunca bağlı kalmaya çalışacağız; ancak otizm spektrumunda belirtilerin birbiriyle ilişkili olduğunu fark etmenin önemini baştan vurgulamak istiyoruz. İlişki ile kastettiğimiz de şu: Otizm spektrumunun bileşenleri, birbirlerinin belirmesinde, biçimlenmesinde, bazen şiddetlenmesinde veya yerleşip kalmasında rol oynayabilir. Bu, aynı zamanda, otizm spektrumu tanımının iç tutarlılığının yüksek olduğuna, dolayısıyla güncel otizm tanımının geçerliğine destek oluşturur. (İç tutarlılığın dolaylı bir geçerlik göstergesi olduğunu hatırlayalım. Şöyle düşünülür çünkü: Tanı ölçütlerinin her birinin diğerleriyle birlikte görülme olasılığı yüksek ise, tanımın bütünü –en azından bu çağın kültüründe ve dünyanın birçok yerinde– bir rahatsızlık veya yüzeydeki kimi rahatsızlıkların kökeninde bulunan bir özellik olarak —*gerçekten* karşımıza çıkıyor olsa gerektir).

Bunu, başka biçimde söyleyerek, vurgulamış olalım: Belirtilerin birlikteliği, yakın ilişkisi ve uzman bakışıyla hatta bazen sadece sağduyuyla anlaşılabilir olan etkileşimi, otizm spektrumunun –her zaman ilk bakışta aşikâr olmasa da– bir bütünlüğü olduğuna delalet ediyor. Çok bileşenli (ölçütlü) bu tanımın aslında neredeyse tek parça olduğuna.

Belirtilerin yakın ilişkisini ilerleyen bölümlerde tekrar tekrar söylemek gerekecek; otizm spektrumunun klinik görünümünü ve yaşam boyu seyrini kavramak için bu iç içeliği unutmamak gerekli.

Birinci kümede sosyal iletişim, etkileşim ve ilişkilerdeki otistik özellikler yer alır. Bunlar, (i) etkileşimin (*interaction*) (ii) iletişimin (*communication*), (iii) sosyal ilişkilerin, kısıtlı, yetersiz ve/veya atipik olmasıdır.

Otistik özellikler, sözcüğün kökeninden anlaşıldığı gibi, kişinin dış dünyayla ilişkisi üzerinden tanımlanan özelliklerdir: Dikkatin, ilginin, dışarıdan çok, bazen

tamamen, kendi yaşantısına yönelik olması; dış dünyayla etkileşimini kendi ilgisinin biçimlendirmesi, yani etkileşiminde karşılıklılığın (*reciprocity*) eksik/yetersiz veya seçici olması.

Bu belirtiler dışarıdan nasıl görünür?

- Etkileşime kapalılık veya kendine özgü bir seçicilik
- Sözel ve sözel-dışı (*nonverbal*) sosyal iletişimde, anlama ve ifade etme becerilerinin eksikliğine bağlı yetersizlik, tuhafılık, farklılık
- Sosyal ilişki kurma, sürdürme, değişen sosyal beklentileri algılama ve kendi davranışlarını bunlara göre esnetmekte güçlük.

İkinci belirti kümesi, birkaç ana başlıkta ele alınabilir.

- Davranış repertuarında, düşüncede, ilgi alanlarında kısıtlılık, katılık
- Esnek olamama, değişikliğe kapalı olma, tutum değiştirememe, yeni duruma/soruna uygun başka bir çözüm/tutum geliştirememe, böyle bir potansiyeli, yetisi, becerisi, kapasitesi olsa dahi değişikliği harekete geçirmekten kaçınma, buna kapalı olma
- Yineleme eğilimi: Bu belirti, hem karmaşık davranış kalıplarını, mesela sosyal ilişkideki tutumları ve iletişim tarzını, hem basit stereotipik hareket tekrarlarını kapsar.
- Kendisine uygun olan veya öğrendiği bazı davranış örüntülerini katı bir biçimde sürdürme ve tekrarlama eğilimi
- Kimi kurallara aşırı bağlılık; değişime gönülsüzlük, direnç, zorunlu olan değişimlerde, geçiş dönemlerinde ciddi uyum güçlükleri
- Değişiklikten rahatsızlık duyma, aynılık arayışı
- İlginin, dikkatin, belli bir alana, yaşamı işgal edecek bir yoğunluk ve hevesle yönelmesi. Bu belirti, hem basit davranışları kapsar hem karmaşık davranışları. Basit bir “bakma, seyretme” edimi de olabilir (gözünü alamama gibi), belli bir bilimsel konuya merak sarma gibi daha üst düzey bir uğraş da. Hedefinin niteliği de önemli değildir: Kişiye özgü, hatta tuhaf olabilir, sıradan olabilir ama her zaman, yaşama –diğer alanlarda beklenen işlevselliği etkileyecek kadar– egemen olur.
- Duyumların algılanmasında atipik özellikler, algılarda hassasiyet
- Duyumların –oluşturdukları/etkileştikleri duygusal yaşantı ve bilişler, ister olumlu olsun ister olumsuz, ister bir yeti niteliği taşıyın ister sadece rahatsızlık versin– keskin olması.
- Aşırı duyarlılık ve eşlik eden emosyonel yaşantının yoğunluğu; bazen tam tersine, özellikle ağır veya sıcaklığa duyarsızlık. Kimi duyuşsal uyaranla-

ra aşırı duyarlılık veya tam tersine duyarsızlık; bu uyarılara özel bir ilgi duyma ve bunların arayışı içinde olma veya tiksintiye varabilen bir rahatsızlık ve kaçınma. Otizmlı kişiler genel olarak uyarılara, örneğin kokulara, seslere, dokunulmaya, başka kişilere göre daha duyarlıdır ve bu durum davranışı çeşitli biçimlerde etkiler. Yetişkin vakalarda tuhaf bulunan ve yadırganan kimi davranışların biçimlenmesinde böyle bir duyarlılığın da etkisi olabileceği, akılda tutulmalıdır.

- Duygu denetiminin yetersizliği de otizm spektrumunda sık rastlanan bir sorun kaynağıdır. Bunu İngilizcedeki *emotion regulation* ifadesine karşılık olarak kullanıyoruz. [*Emotion* kelimesi bire bir “duygu”ya karşılık gelmiyor aslında; klasik nörofizyolojide kullanıldığı biçimiyle “heyecan”, daha yakın bir karşılık olabilir. Fakat “heyecan” şimdi Türkçede birçok yaşantıyı ifade edebiliyor: Sevinçli veya kaygılı beklenti/bekleyiş (*anticipation*), coşku, endişe... Otizm spektrumu ve diğer NGB’ler bağlamında sözünü ettiğimiz heyecan (*emotion*) ise daha ham olan, yönetsel işlevlerin denetimine (*regulation*) tabi olan heyecan. Kökeni, ilişkili olduğu nöral yapılar, MSS’nin sürüngenlerden başlayarak mevcut olagelmiş, daha eski ve ilkel bölümleri. Bundan ötürü, emosyon (ham heyecan), akıldan/düşünceden ziyade, hissediş ve bedensel duyuma yakın. Motivasyon, haz, korku, arzu, tiksinti gibi. Gelişkin hayvanlarda, en çok da insanda, MSS’nin daha üst düzeydeki yapıları ve yönetsel işlevleri ile düzenleniyor ki, uygun, işe yarar, “normal” biçimde dışa vurulsun, davranışa yansısı norma uysun. Kitap boyunca “duygu denetimi” ile kastettiğimiz, hep bu ham heyecanın denetimi olacak, yani *emotion regulation*.]

Bu belirti otizm spektrumuna özgü olmamakla birlikte otizm spektrumunun başta DEHB olmak üzere diğer NGB’lerin değerlendirilmesinde dikkate alınmalıdır. Çünkü, başta duyuşal hassasiyet olmak üzere, otizm spektrumunun birçok boyutuyla yakın ve karşılıklı bir ilişkisi vardır.

Duygu denetiminin yetersizliği konusuna ayırıcı tanı başlığı altında döneceğiz.

ÖRNEK

BEKİR: “SABAHLARI GÜNEYDİN DENİR!”

Bekir, tedavinin üçüncü yılında bir mühendislik firmasında işe girdi, kısa süre sonra bıraktı. Nasıl ayrıldığını anlatırken, “bana kötü davranmaya başlamışlardı,” dedi. Nedenleri çeşitliydi ama aralarından birinin şu olduğunu anladık: Sabah toplantılarında, mutlaka, herkese, “günay-

dın” diyormuş. Nasıl? Ayrı ayrı, isimleriyle hitap ederek ama tek bir tonlamayla ve sabit bir gülümseme ifadesiyle. Neden? “Çünkü sabahları günaydın demek gerekir.” Bunu önce sevimli, tuhaf ama tatlı bulmuşlar, sonra epey tuhaf, sonra gitgide sinir bozucu. Selamına karşılık alamamak veya geçiştirilmek, Bekir’i gitgide herkesten soğutmuş. Bunları anlatıp sordu: “Şimdi kimin yaptığı ayıp bir şey?”

3.1.1. BİRİNCİ KÜME: SOSYAL İLETİŞİM, ETKİLEŞİM VE İLİŞKİLERDE ATİPİK ÖZELLİKLER

Otizm spektrumunda olanların, başka kişilerle, nesnelerle, bulundukları ortamla, durumla ilişkileri, tipik gelişen kişilerinkinden farklıdır. Bu durum, kendisini en çok sosyal etkileşim, iletişim ve sosyal ilişkilerde kısıtlılık ya da nitelik farkları olarak gösterir.

Sosyal etkileşime tamamen ilgisiz olabilirler veya etkileşimleri sınırlı, eksik, aşırı seçici ve kestirilmesi güç olabilir.

Hem sözel hem sözel-dışı (*nonverbal*) iletişimde kimi farklılıklar (eksiklik, tuhafılık veya ikisi birden) vardır. Bu durum, sözel ve sözel-dışı ifadeleri hem anlama hem oluşturmadaki kusurların görünümüdür. Anlama güçlüğü, iletişime dahil olan (kişiler arasında gidip gelen) çeşitli uyarımları, durumları, ortamın özelliklerini ve gerektirdiği davranış biçimini... bunların hepsini kapsar. Otizme özgü olan lisan kusuru budur: İfade edilene (ister sözel ister sözel-dışı ifadelere), bağlama uygun bir anlam atfetme güçlüğü, yani lisanı alımlamada (*receptive language*) yetersizlik (pragmatik lisan kusuru).

Sıradan (tipik, normal) iletişimde konuşmaya eşlik eden mimikleri, yüz ifadelerini ya da sosyal grup içinde geçerli olan bazı temel kuralları (makul bir fiziksel mesafeden iletişim kurma, diğer kişiyi dinlerken göz teması kurma gibi) anlamlandırmakta ve öğrenip uygulamada zorlanırlar. Bu atipik iletişim örüntüsü, başkaları tarafından soğukluk, uzaklık, aşırı ciddiyet ya da benmerkezcilik olarak algılanabilir.

En iyi bilinen ve kolay tanınan otizm özelliği, başkalarına yönelik ilginin eksikliği ve sadece kendi yaşantısıyla meşgul olma eğilimidir. Etkileşimdeki belirtileri bununla sınırlı tutmak yanıltıcı olabilir ve tanının gözden kaçmasına yol açabilir. Çünkü, sosyal ilişkilerdeki atipiklik, her zaman ve herkeste uzak ve soğuk bir tutumdan ibaret değildir.

Otistik özellikleri olan bazı kişilerin sosyal ilişkilerinde, kaçınma ve uzak durma değil, başka kimi örüntüler ağır basar. Bir grup, kendiliğinden etkileşime girmeyi tercih etmediği hâlde yaklaşanlara karşılık vermekten kaçınmayanlardır; “edilgin ama davete açık” olanlar. Bir de etkileşime kapalı veya edilgin olmadıkları gibi, buna